

ԳՐԱԿԱՆ

ՀԱՄԱՊԱՏԿԵՐ

ԱՐԵՒՄՏԱՀԱՅ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ

Ուրախ եմ այս էջերով նախալայելիք սալու գործի մը՝ որուն հեղինակը աւելորդ է ներկայացնել: Շատ ընդարձակ այս աշխատանքին մէջ Յաւակոն մեզի կը պարզէ օրհասուչ պատկերներ մարդու մը, որ կարծես իր քսելիքներու հետքին մէջ կը տառապի արագութեան փոքրէքսէ մը, այնքան իր տղերք կը վազեն խռովով, կիրով եւ զլացումով բաբախուն: Մարդն է անկախ որ հարկաւոր մեր գրականութեան ամբողջ դասը յաջողած է պահել իր ամենաբարձրանց նայումով հաստատութեան:

Մ Ո Ւ Տ Ք

Գրական այն ճիգը զոր մեր ժողովուրդը, երկու հատուածներով, (արեւելահայ եւ արեւմտահայ) նոյնաժամանակ բայց տարբեր պայմաններու հանդէսի մը մէջ իրագործեց, իր պատմութեան վերջին երկու դարերուն (երկրորդը իր կէտին մէջն է. առաջինին կէսը կրնանք առանց անտեղութեան ընդունիլ իր վերջին շողարձակումը տասներեք դարու տեղութեամբ ուրիշ տեղածագործ ճիգի մը, պարզ բառով՝ հին մատենագրութեան, որով կ'ունենանք լման դար մը զբաղանց գործունէութեան), կուտայ նիւթը ներկայ աշխատասիրութեան, մասնաւորապէս՝ անոր մէկ թւին, արեւմտահայ գրողներու երկունքովը պատկանող:

Կ'աւելցնեմ անմիջապէս որ այդ ճիգին արդիւնքը զոյգ մեր գրականութիւնները մեր ժողովուրդի պատմութեան ազնուագոյն փաստերը կը նկատեմ, — զժուար քայտորուող բայց ակնբարձր կրականութիւն մը ըլլալէ չզգարող հարստութիւնը, տալով հանդերձ պատշաճ երկնորում այդ ժողովուրդին իմացական ալիսպէս հպարտ, ազուր, կենդանի միւս արտայայտութիւններուն, — լեզուին, երաժշտութեան, ճարտարապետութեան, շինարար հռչակուած տուրքերուն եւ ամէնէն աւելի իր հոգեխառնութեան որ զինքը կ'ընէ տարբեր, ինքնատիպ ու սխալի նոյն ատեն: Որքան լահայ գրականութեան լրակատար վերլուծում մը ինձի պիտի պարտադրէր իմ ուժերէս վեր աշխատանք մը: Այդ է պատճառը որ սահմանափակեմ ինքզինքս ու ձգեմ ուրիշներու այդ շատ քաղցր պարտքին վճարումը:

Նպատակս է ուրեմն, արեւմտահայ հատուածով իրագործուած գրական արդիւնքը՝ դարու մը կեանքի բնութեամբ, զինքն ընթերցողի աչքին, համապատկերի մը ձեւով: Այսքան պարզ թեող սա աշխատանքը, իրականին մէջ, պայմանաւոր է բազմատեսակ տալանապահով: Խառն, խալ, օխացում, ուրացում, իր ճիշդ կերպարանքէն

աղիւսացած նոյնիսկ, զանազան նաւակներու, աղիւսացութեանց, բռնութեանց նաւակի դէպ մը կայ իմ առջեւ գործերու եւ չքահայ մը անուններու: Ատոնց մէջէն կատարել արդար գտումը, տալ արժանաւորին իր վարձքը ու ապարժէ արդիւնքն ալ թաղել պատմութեան փոշիին տակ, գործ մըն է որ կը պահանջէ խանդավառութիւն, թափանցում ու անաչառ, կորստի անկեղծութիւն մը: Մեր տկարութիւնը՝ թերիս պատճառ, որպէսզի մենք գուրդուրանք զողջպային մեր նուազագոյն արժէքներուն ալ վրայ ու անոնց մասին անգամ մը կազմուած մեր հիացումները վերածենք սրբութեան: Դպիւ՝ օրինակի մը համար, Ալիշանի մը բանաստեղծական վարկին, մեզմէ շատերուն համար աղգադաւուրութեան մօտեցող կատարեալ սրբապղծութիւն մըն է. տակաւին այսօր, երբ հարիւրի մօտ տարիներ կը ծանրանան պատուական արբային գործին վրայ, շատոնց մոխրացած, իր ամէնէն ազնուական կենսախորհրդուն իսկ ներքո: Չեմ գործմանար, քանի որ վարժութիւնը, իմացական անգործութիւնը հզոր մղումներով միայն կը պղտորուին իրենց պանդոց փառքին մէջ, Բացէք ընթացիկ, նոյնիսկ որոշ վարկի բարձրացած գրականութեան պատմութիւններ, այս անգամ օտարներէն: Չեր գտնելիք մօտաւոր վիճակ մըն է անոնցմէ ալ ներս, ինչ փոյթ որ անգլիացի մատաղ երիտասարդի մը համար այսօր անկարելի ըլլայ օրինակի մը համար Պայրենէն Մանքեղը աւարտել. ինչ փոյթ որ հանրահաշիկ գիրք մը՝ Ֆաուստը, այսօր մեզի թուի հիմնովին կեղծ: Կամ Հիւկոյի ու Բոմարեանցնոյ բանաստեղծական հատորները գրականութեան զատախօսները միայն հետաքրքրեն, ըսել կ'ուզեմ՝ շատ քիչ բան պատմեն կեանքէն: Մարդոց միջինը լսած է այդ անուններուն փառքը ու չի կրնար մոռնալ: Նոր հեղեղ մը որ աչքեր այդ պատմութիւնները իրենց փոշիներէն: Կը հաւատամ թէ մօտ է այդ օրը:

Մեր մէջ, զօրախառնութիւնը ունի ուրիշ երես: Մենք ինչպէս ըսի քիչ վերը, մեր գրականութեան՝ աւելի ճիշդը մեր գրողներուն պաշտամունքը նոյնացուցած ենք ազգասիրութեան պարտքի մը հետ: Չենք յօժարիր ընդունիլ որ վաւերական տաղանդը չի վախճար տաքէն ու պղծէն ու կը դիմաւորէ սերունդներուն արհամարհանքը, հերիք է որ ըլլայ օժտուած այդ կարծրութեամբ: Աւելի քան ստոյգ է որ հարիւր տարի առաջ ընթերցողը խանդավառող քերթուած մը հարիւր տարի վերջ չի կրնար մննիլ, եթէ երբեք իր մէջը ունի կեանքի յաւիտենական խմորէն փշրանք մը բան, նոքսմուս Պախլաորը զիս կը տպաւորէ երէկ գրուած բանաստեղծութիւն մը ինչպէս, հակառակ անոր որ զայն լեցնող հոգեխառնութեան մէջ որոշ բաժինը ինծի ըլլայ հիմնովին ստար, մինչ անոր մէկ ուրիշ մասը կը պատկանի իմ աշօրուման ապրումներուն: Կրնաք մտաւ ըլլալ որ երբ (մըքսիմ Գորկի, Վ. Զ. Գեորգի, Վաղագիտի Աբրայ Միլիարեան Ուլիսին, Մ. Պէնիկթիստիկ) վերնագրուած ընդարձակ բանաստեղծութիւնը ինչ միտադադող ու հրգոր հիացում է ապրած իր ժամանակին: Բայց կը զրկեմ ձեզ Տալի Ե. Թաքերգրիսինի որպէսզի համոզուիք թէ որքան ընդարձակ բառակոյտ մը կը պառկի այդ էջերուն մէջ: Տրտումը սա կացութեան մէջ կուգայ անկէ որ այդ քերթուածին նիւթը իմ պատմութիւնն է, իմ պատգամը մաւերական փառքն ու ողբերգութիւնը, բայց վարդերուած, կեղծ, տաղաչափներու քիւններով սպասազէն: Այս օրինակն կը բաւէ թելադրելու ամբողջ վարանքը՝ խղճահարութիւնը, տաքնապը որոնք գրականութեան պատմիչը կը համակեն երբ անիկա մտնէ չիտումի նման փորձերու, փորձանքներու հետ:

Ընդարձակ ծիրով սա աշխատասիրութեան մտաքին աւելորդ չեն սա զգուշաւոր ճշգումները: Չեմ ձեռնարկած իմ գործին կազմադարձաւ, կազմ ու պատրաստ կարծիքներ, հիացումներ, զատումներ ու բախաղանք մէկ ձեռքէն առնելով միւսին անցընելու, ինչպէս սովորաբար կ'աշխատին գրականութեան պատմիչները, ի յառաջագունէ կը մերժեմ ինծի ամէն նկատում, հիացում, պարսաւի կիրք: Գործերուն հետ անճշակամ շփումը: — Անա թէ ուր է արդարացումը իմ աշխատանքին: Գրականութիւնը դիտումն է մը չէ: Չայն չենք ստիպիր, կ'ապրինք: Վտանգը անշուշտ միամիտ չեմ վարագործելու, անճանկանք մտահանելով բաներ որոնք անձն վեր են, առնուազն ցեղինը: Բայց կը փութամ յայտնել միւսնոյն ատեն որ իմ տպաւորութիւններս, գործերէն, չեն նմանիր այն միւսներուն որոնք գիրքերու յաճախանքը, զատաւորումը բաւ կը համարեն զատումի արտօնութեան մը: Վէպ, թատրոն, քերթուած, քրոնիկ, քննադատական իրողութեամբ — այսինքն արևմտահայ գրականութեան հիմնաւոր սեռերը ես փորձեմ եմ, գալէ տաք անոնց գնահատման: Հոս կը զատուիմ ուրեմն զատողներու հասարակաց չափերէն: Ուրիշ խնդիր՝ տեսակա-

բար տարողութիւնը իմ տպաւորութեանց: Կը մտահոյս սակայն անոնց առնուազն վաւերական ապրումներ ըլլալու արժէքին, մանաւանդ զանոնք արտայայտելու մէջ իմ կողմէ խղճատօրէն փնտռուած, պաշտպանուած անկեղծութեան:

Աւելորդ չէ հոս յիշել թէ հազիւ քանի մը հնդկ-նակի-համար անձնական չիտում (գործին ի հարկէ) անկարելի եղած է ինծի գործադրել: Առոնք ալ զարթոնքի սերունդին այն զէմքերն են որոնց վատապը արծանագրուած է առաւելապէս հանրային, կրթական, լեզուական մարդերու գըլ-նուն: Արդիարեան այդ սերունդին չորս իր ուսուցիչի նօթներուն մէջ (Գեղուհի, Բանքեր) գործադրած է կարելի արդարութիւն, թերեւ առանց ալ գիտակցելու, երբ ն. Ռուսինեանի կենդանագիրը յօրինելու համար սրտագին նաւիրած է մեծազիր չորս էջեր, ու չէ տառապած իր միամտութեան ալ որակէն, նոյն շարքին, չորս հինգ տող միայն շնորհելով... Պետրոս Դուրեանին: Արդ նաւապետ Ռուսինեան մտաւարար գիտեմ թէ յաջորդ սերունդին նկատաւանը մէջ պիտի դադրի արեւմտահայ գրականութեան պատկանելի, գտնելու համար փառքի իր արժանաւոր պատուանդանը հայոց պատմութեան մէջ: Այնպէս որ աղբիւրի անբաւարարութիւնն է պատահաւ որպէսզի ն. Զօրայան, ն. Ռուսինեան, Ստեփան Ոսկան, Խաչատուր Միսաքեան մնան ուրուագրային վիճակի մը մէջ: Այս զանցումը զրկանք մըն ալ չի կազմիր արդէն արեւմտահայ գրականութեան յեղաշրջումը ընդգրկող ախորժակի մը մէջ: Մարգեր էին, իրարու ժամանակակից, շատ մը կէտերու մէջ իրարու ներհակ մտայնութիւններով, նկարագրի չեղտ հակադրութիւններով բայց ունէին նոյն ատեն հասարակաց ալ հակումներ: Ու այդ հակումները կը սնանէին գործունէութեան ակերէն, քիչ անգամ արեւելեանին ջուրերէն: Այսպէս պատճառաբանելէ վերջ սա զեղչը, դիտել կուտամ որ կենդանի ու անոր անդրիխանցումը (transposition) կազմող Գրիգոր Ուրիշեան միջև այս կորուստը պարտադրեալ զօրախառնութիւն մըն է: Ինչ համեմատութեամբ որ իրարմէ կը տարբերին միսերուն մարմարը և թուղթը, նոյն համեմատութեամբ իրարմէ հեռու բաներ են յաճախ մարդկային կսկիծ մը ու ափկա թուղթին սեւեռել յաւելիող... քերթուած մը:

Կը կրկնեմ ուրեմն.

Նպատակս է դարու մը կեանքին (արուեստի ելած իր կերպարանքին մէջ) համապատկերը զընել ընթերցողի աչքին: Իր ճիշդ առումին մէջ ներկայ աշխատանքը թերեւ ուղղափառ պատմութիւնը չէ արեւմտահայ գրականութեան, ինչպէս չի կրնար ըլլալ այդ բանը ամէն համապատկեր սեւէ մարզի վրայ: Ըսել կ'ուզեմ՝ հաւատարմի մանրագրած մը, մանրամասնութեանց հաւաքատ հանգէտով այն իրողութեան որ կեանքն էր այդ պատկերներուն ետին:

Ու կը ճշգրտեմ. —

Պէտք է չփոխել գրականութեան պատմութիւնը, ասոր համապատկերը, այն միւս՝ զուտ բոլորովին նման թեւող բայց ներքնապէս հիմնովին տարբեր գիտութեան հետ զոր կ'անուանենք մասնագիտութիւն: Այս վերջինը գիրքերու գիտութիւն մըն է եթէ կը ներուի այս բացատրութիւնը: Անիկա ուրիշ բան է եթէ ոչ: Կարելի մանրամասնութեամբ, ստուգութեամբ օրէն լեզուով լոյս տեսած բոլոր գործերուն տեսակ մը հաւատարիմ, քիչ ընդհատով անուանացանկը: Այսպէս է որ մտապատկերուած է անիկա մերիններուն մօտ, մանաւանդ մեր հին գրականութեան մթերքին գիմաց: Ու մեր նոր մատենագրութիւնները տեսակ մը կրկնութիւնն են հին այդ յղացքին: Բայց եւրոպացիք այդ աշխատանքին համար ունին արգար բառը, bibliographie: Ուրիշ է histoire littéraire:

Հասկնալի է որ յաջորդող էջերը, գիրքերը, հատորները, ներկայ ընդարձակ աշխատասիրութեան ընթացքին, չունենան նման առաջադրութիւն մը նախ հիմնական իսկ մտալցացքէն զեկալարուած որ կը ձգտի մտաբերելն անդին՝ անշուշտ առանց զայն արհամարհելու բայց անկէ ձերբազատ մնալու հաստատ փաստասիրութեան մը, հասնելու համար կենսոգիտ վերահարումին որ կանխող դարուն կէտերէն ասդին նորոգած է, այնքան բարեբաւտ արդիւնքներով, բոլոր պատկերները և որուն սկզբնական փորձերը հազիւ մօտք ունին արեւմտահայ մանաւանդ գրական վերկառուցումներու մէջ: Երկրորդաբար, այս աշխատանքը զարձեւել կը մնայ ենթակայ նիւթական կարելիութեանց ճշդումի մը: Ոչ ոքի համար գաղտնիք է որ արեւմտահայ գրականութեան առաջին շրջանին յատկանշական էջերը կը քննան հանդէսներու, օրաթերթներու հաւաքածոներուն ծոցը: Երեսուղէմի մատենադարանին մեծագոյն զօրախտութիւնն է, այդ կողմէն ահաւոր կերպով պահպանուող ըլլալը: Կը հետեւի թէ մասնակցին ձգտումը անիրագործելի աշխատանք մը պիտի պարտադրէր ինծի: Վիէննա, Վենետիկ, հայ ներկայ իրականութեան մէջ այն բացառիկ կայքերը կը կաղմին ուր խնամքով ամփոփուած են արեւմտահայ լեզուով լոյս տեսած գրքերէ բոլոր գիրքերը, պարբերական հրատարակութիւնները, հարիւր տարուայ ընթացքով: Երկու հաստատութիւններն ալ (Մխիթարեան) կատարած են արեւմտահայ գրականութեան հոլովոյթը պատկերել ջանացող աշխատասիրութիւններ: Գլխաւորաբար Վենետիկը՝ որ իր մէկ միաբանին գրելովը զարթոնքի սերունդին և բոմանթիքներուն իրայ ծաւալով պատկառելի բայց որակով անտարադիւրի գիրքեր է վախճում լոյս ընծայել: Խորունկ ցաւ է ինծի որ այսքան նպատակաւոր պայմաններէ պաշտպանուած այդ ընդարձակ վաստակը (Հ. Ս. Երեմեանի Գրագէտ Հայեր շարքը) ըլլայ այդքան անխմտ թղթալաճառութիւն: Բազմալեզուի զօրախտ խմբագիրը կարելի ընող մտայնութիւնը: — Հոս է արդէն ողբերգութիւնը, քանի որ Վենետիկէն դուրս, այդ գրական

նութեան իրաւապէս տէր ու տիրական Պոլիսը իր կարգին է տառապած, այդ հարիւրամեայ ճիգը լրջութեամբ, արժանաւորութեամբ, քիչ շատ խելքով համադրելով (*) ձգտող փառասիրութեամբ մը: Ներկայ աշխատասիրութիւնը փորձ մըն է այդ պակասը դիմաւորելու:

Այս յայտարարութեանց զսպանակը ան է որ իմ աշխատասիրութեան մէջ իմ ուշադրութիւնը կեդրոնացած է քանի մը հիմնական (ինծի համար) նկատուած ուղղութիւններու վրայ: Մասնագիտութիւնը (որմէ գեղեցիկ նմոյշ մըն է Հ. Ա. Դադիկեանի ընդարձակ հաւաքումը, զօրախտարկէս մնացած) ամէնուն մատչելի զբաղանք մը, նոյնիսկ արդար փառասիրութիւն մը երբ կը նշկատեմ, չեմ նանրամալ իմ ընելիքը ոսկեղօծելու: Ուրիշ բան է գրականութիւնը, արարքը՝ ինքը, ուրիշ՝ այդ արարքին շուրջ վիճակագրական, հմտական, թէկուզ որոշ ճաշակով պաշտպանուած կառուցում մը: Պատկառելի բանասէր մը (Հ. Առաքեան) իմաստասիրական որոշալ ախորժակներու իր երեան բերած փաստերովը, հակառակ պրպտման, անտիպին հանդէպ իր չնշտ, ջերմ սիրոյն, անբաւական է դուրս եկած գրական իրողութիւնը անձնելու, անոր հասնելու որոշ իր ցանկութիւնը ազատագրած ըլլալով հրապարակին պահանջներէն: Այս գարուն սկիզբ, անկէ առաջ, տակաւին անոր կէտերուն գրականութեան պատմութեան

(*) Արեւմտահայ գրականութեան պատմութեան՝ ձգտումներուն շուրջ ինծի ծանօթ աշխատանքներն են՝

ա) — Առաւելու Պատմութիւն Հայ Պատմագրութեան (Ե. Վ. Դուրեան 1885ի ապագրութիւն) այն մասը ուր կը խօսուի աշխարհաբար գրող քանի մը հեղինակներու վրայ: Դուրեան Սրբազանի անուամբ իր մանկ յետոյ լոյս տեսած հատորը ուրիշ ողբերգութիւն:

բ) — Հ. Առաքեանի Պատմութիւն Հայ Պատմագրութեան ուր զարթոնքի սերունդին քանի մը դէմքերուն շուրջ արտաւարտ Թափանջումով բայց զարգացողութեան խոսող հանգամանքով էջեր քով քովի կուգան, գրական զգայարանքին խողով մը պակասուող բանասիր մը առնուաղն պարկեշտ տրամադրութեանց յայտարար: Պիտի շնորհիւ որ հանդիպողը զրիշ առեւել իրեն օտար մրցանքներու սիրոյն ու ճիշդ տար, ինչ որ Վենետիկ ու Վիեննան բրին այնքան անգամներ, ունի ունի գիրքեր:

գ) — Գ. Օղաթեանի Պատմութիւն Հայ Պատմագրութեան զասագիրքը որ մեղքն ունի աւելիին ձգտելու:

դ) — Յովհ. Գաղանձեանի Պատմ. Հայ Պատմագրութեան մեծագէր երկը զարթոնքի զարգացող կտրիքներու սպասարկու (Եղմիքեանց Դրական Մրցումին համար խմբագրուած այդ աշխատանքը, իբր շատ թանկարէն բան մը թացուած է Պոլսեցի խառնողներու կողմէ քանի որ Երեսուղեմ զրկուած ուրիշ շատ մը ձեռագիրներուն մէջ (նոյն մրցանքին ներկայացող գործերու) կարելի չեղաւ գտնել:

ե) — Վ. Փափաղեանի Պատմութիւն Հայ Պատմագրութեան զարթոնքի զարգացող գործին շուրջ շատ որ առանձին ալ հրատարակուած է Պոլսի և կը կարծէ ներկայացնել արեւմտահայ ճիգը մինչև 1910:

զ) — Մ. Յովհաննիսեանի Պատմութիւն Տառնչններու Դուրս Հայ Պատմագրութեան, որ ոչ բանասիրութիւն է ոչ ալ գրականութիւն:

է) — Յ. Աւագեանի Դուրս Դեմքեր:

ը) — Արփիարեանի յոգուածները, արեւմտահայ գրականութեան առաջին մշակներուն շուրջը (Փեղանէ, Բաբբէ):

թ) — Հանդէսներու մէջ հարիւրաւոր թուացիկ նոթեր: Ամբողջ այս աշխատանքները, իրենց տեղը պիտի լինան նկատառման: Հոս կը բաւականանամ գիտել տալով որ անմեղ կը ձգտին աշխատանք նպատակներու գոհացումին:

թիւներ արեւելահայերուն համար ուրիշ բան չէ եթէ ոչ գիրքերուն պարունակութիւնը համառօտել, անոնց հեղինակները կենսագրել, Ուրիշ օրինակ մը հակառակ եղբէն, ուր գրական թափանցումը կը մնայ տիրական բայց չի պաշտպանուիր իմաստին ճշնութեամբ, ես կուտամ խառնակ աշխատող Արշակ Զօպանեանը որ մենագրութիւններու վրայ սիրած է զնեյ չեշտը՝ արեւմտահայ գրական վաստակը երբ կը դատէ, անտեսելու հափ միջին զարկը որ ժողովուրդի մը հոգին էր երբ կ'ապրէր ասիկա. ու այդ հոգիին վկայութիւնը իբրեւ՝ կ'ապրէ իրմէն վերջ, իր հետ աղերս պարզող բաներուն ներքը, գիրք, տաճար, երգ, գոյն. — ինչ որ կ'ախորժինք մշակոյթ անուանել, կա՞յ ուրիշ կերպ մը որ արտօնէր հումադրողը զգնելու, գիրքերու և կամ ուրիշ նախանիւթերու ճամբով, հոգեկան տարողութիւնը տրուած ժողովուրդի մը, Պատասխանը, առջի բերան դիւրին, բայց հեռու է այդքան պարզ ըլլալէ. Գիրքերը դատողները, համապարական փորձերու ճարտարապետները, յաճախ գրադարանի առնէտներ կամ ընդհանուր տեսութեանց օղակներ ասպետներ են, Մտադրած եմ իմօրքիւն շնորհ ինչպէս աւելորդ, կասկածելի ընդհանրացումներու լարժուն հմայքը հարուածել ամէն անգամ որ գործեր, անուններ, վիճակներ զիս մօտիկը դնեն ամէն քննադատի համար այդքան հաճելի, բայց այնքան ալ վտանգալից առիթներու, — լքելու իրողութեանց զաշտը ու . . . զառածելու:

Հիմնական այն ուղղութիւնները որոնց մըտադիր հետեօղ մը սիրած եմ ըլլալ, իմ ձեռնարկի ընթացքին, վերածելի են սա տեսակ քանի մը ինքնին պարզ տարազներու, իրենց կարգին բաւական հաստ ու հաստատ, գրեթէ ամէն շրջանի վրայ գործադրելի ըլլալու հանգամանքներով ալ այլապէս բարեբար, Այսպէս զիս կը հետաքրքրեն՝

ա) — Գործերը անշուշտ ու ամէնէն առաջ, առաջ նոյնիսկ քան զիրենք երկնօղները որոնք աւելի կորոտական կաւէ յօրինուած, կ'ապականին յաճախ իրենց արդիւնքներուն հետ խտոր համեմատող արագութեամբ մը, Գործեր բայց վրձնական տարողութեամբ, արժէքով՝ հոգ չէ թէ համբաւէն շփացուած, գէրցած, անձանաչելի ըլլալու հափ աշխատակուած և կամ հակառակէն, բախտէն լքուած, ուրացուած, մոռցուելու, մեռնելու աստիճան, Այս քմայքները բան չեն փոխեր իմ հետաքրքրութենէն, հերիք է որ անոնց մէջ մեր հաւաքական զգայնութեան, ցեղային ապրումներուն մէկ սարուածը (թէկուզ հատուածական), մեր միտքին մէկ քանդակը, մեր երևակայութեան ու ժին ու մեր անդրադարձելու շնորհներուն, աւելի պարզ բանաձևով՝ մեր արտօսիլ զգայաբանիլն կնիքն ու փաստերը, մեր պատմութեամբ յօրինուած կեանքէն մեր ներքը իբրեւ հոգեղէն մարմին մեր մէկ յատկանշական հայեացքը (աշխարհա), մեր խառնուածքը ըլլան սեւեռուած, Այդ գործերը, խղզուած իսկ ըլլան ահաւոր խառնակոյտովը գրական անտախտին,

նանրամտութեան, իմ մէջ ունին անառարկելի արժէք, Այսպէս, ամէնուն հիացումը, հետաքրքրութիւնը, անուշազն համակրութիւնը չա՜հած գործեր են օրինակի համար Միսմիսի մը արեւմտեան որուն մէջ սակայն իմ ժողովուրդին ոչ մէկ ընդունակութիւնը զիս չի մղեր զիջումի. Կիլիկիայն Արմաւիրը որ զարհուրագին վիճակներու հանդէս մը ըլլալուն հակառակ, հազիւ ինքզինքը կ'ազատագրէ սարսափի սեռին նոյնքան զարհուրագին անտախտէն:

բ) — Գեմներ, հակնալի՝ զրոգներու, զարծեալ վճռական կնիքով. աւելորդ է ըսել՝ վաւերական տաղանդով, Որոնց հայեցիլ հարադատութիւնը ինքնին գրաւական մը պիտի կաղմէր եթէ ոչ հիմնական գէթ մասնակի անբաւարարութեան մը գրականին մէջ, Դժուար է արդարօրէն արժեւորել Գ. Սրուանձտեանցի ղեմքը, տրուած ըլլալով բաղմբախտ եկեղեցականին բաղմաղանակ հետաքրքրութիւնները, բայց նոյնքան զժուարձութեան, մինչ աւելի կոկ, ներդաշնակ, գրականին մէջ ներկուտ վայելչութեան տիրացած թովմաս թէրգեանին համար վճիռ մը, որքան ալ անգութ, կրնայ արձակուիլ, ընդդէմ ընկալեալ, զինանիշով պատկաւոր մագաղաթեայ վկայութեանց, զրուատանքի պատկառանքին, իր լիութեան ամբողջ գեղեցկութիւնը բանալու չհասած, չըսելու համար իրենց մատաղունակ շըրջանին իսկ հակառակորէն խղզուած իրաւ պատկերը վահան Մանուէլեանի մը, արտառուչ ուրուանկարը Շաքարեանի մը, հալումայ բայց անաւարտ կիսաղէմքը Օհան Կարոյի մը, իրաւունքն ունին փառքի եթէ ոչ պատկերներուն, զոնէ պատուանդանին ուր իրենց անդրիները ահա կէս զարձ, խարսխած կը պահեն թովմաս թէրգեան, Միւրտիլ Աճէմեան, Մինաս Զեբազ, Կար-Պէլ, Ռէթէոս Պէրպէրեան, բոլորն ալ հեղինակներ որոնց խեթիւ չէ հայած բախտերուն ամէնէն անհեթեթը՝ գրականութեան բախտը:

Ե. ՕՇԱԿԱՆ

(Շորոշ-Իւն)

